

LÁTHATATLAN CIGÁNYOK

A sztereotip cigányrepresentáció a népszínműben

A művészeti ábrázolásokban egyénített cigánykarakterekkel ritkán találkozunk. A cigányság elsősorban mint kollektívum jelenik meg, a kollektívumhoz rendelt tulajdonságjegyeket magán hordozva: a sztereotípiákat. A magyar drámairodalomban a cigányság reprezentációja évszázadokra tekint vissza, mégis láthatatlan marad. Már a 18. században is találni olyan műveket, melyekben szerepelnek cigányalakok.¹ Ezek azonban általában nem kidolgozott karakterek, csupán sztereotipikus figurák. Nem rendelkeznek önálló, kizárólag őket jellemző személyiségjegyekkel, hanem csupán az adott zsáner keretein belül értelmezhetők. Csak elvétve akad nem-sztereotipikus megjelenítés. Ezek jelentősége a hagyományosnak tekinthető, sztereotipikus reprezentáció kontrasztjában válik láthatóvá. Ezt példázza Tóth Ede *A falu rossza* című 1874-es népszínműve, amelyet az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet online elérhető adattára szerint több mint harminc alkalommal mutattak be magyar nyelven,² drámaként azonban ma már az elfeledett művek közé sorolható. A színrevitelek között is számos drámaátíratot találunk: Örkény István gyámjához is átdolgozta Tóth Ede művét.

A történet Felső-Borsod vidékén játszódik az 1870-es években, tehát a népszínmű megírásának, megjelenésének és bemutatásának idején. Bátki Tercsi fiatalon elveszítette édesanyját, aminek következtében a gazdag földművelőhöz, Feledi Gáspárhoz került gyámság alá. Bár korábban Göndör Sándor udvarolt Tercsinek, gyámja megtiltotta a lánynak, hogy találkozzon az alacsonyabb származású Göndörrel. Miután gyámja fia, Feledi Lajos hazatér a harctérről, Tercsi csakhamar beleszeret. Lajos nem egyedüli gyerek, Feledinek még egy lánya is van, Boriska, aki pedig Göndör Sándorba szerelmes titokban. Göndör, mióta elhagyta őt Tercsi, a falu rosszává vált. Iszik és „cigányozik” (vagyis cigányzenészekkel húzatja) mérték nélkül. A színmű kezdetén tartja kézfogóját Tercsi és Lajos. Ezzel az alaphelyzettel kezdődik a színmű. A cigánykarakterek a szereplők viszonyrendszerén kívül állnak, nem kapcsolódnak sem rokon, sem érzelmi szállal semelyik másik karakterhez sem. A zenét szolgáltatják, illetve a Gonosz elnevezésű, beszélő nevű karakter lebuktatásában segítenek.

Am Tóth Ede népszínművében a cigánykarakterek többet vannak színen, illetve többet beszélnek, mint a korszak más drámáinak cigányalakjai. Bár ők is zenészek, tehát a sztereotipikus cigányrepresentációk esetében előforduló leggyakoribb mesterségtípushoz sorolhatók. A zenészeken kívül jósnőkkel találkozhatunk még ebben a században például Madách Imre *Az ember tragédiája*, illetve Csepreghy Ferenc *A piros bugyelláris* című műveiben, illetve később, a 20. században egy hóhérral Weöres Sándor *A kétfejű fenevad* című drámájában. Az adott korszakban, tehát a 19. században viszont a cigányrepresentációk a muzsikus mesterségtípusa köré összpontosulnak (lásd például Csepreghy Fe-

Elhangzott 2024. május 10-én Pécsen, *A kritika vakfoltjai / a befogadás perifériái* című konferencián.

¹ Szöllőssy Anna: Cigányok a XIX. századi magyar színpadon. *Beszélő*, 2002/7-8, 82–88.

² Fontos megjegyezni, hogy feltehetőleg ez a szám sokkal nagyobb, hiszen már az ősbemutató környékén készült előadások sincsenek feltüntetve ebben a listában. Az ezekről a színrevitelekről készült kritikákat a későbbiekben itt is elemezni fogom.

renc: *Sárga csikó*; Szigligeti Ede: *Csikós, A lelenc, Liliomfi, Szökött katona*; Tóth Ede: *A tolonc*; Rátkay László: *Felhő Klári*). Fleischmann Gyula szerint „cigányok, főleg muzsikuskigányok majd minden színműben található”.³ Ez nem meglepő, hiszen a cigányzene a 19. században fontos szerepet tölt be a mindennapi életben.

A cigányzene a különböző európai országokban a hangszeres népzene szerves részét képezi. Így van ez Magyarországon is, ahol már a 15–16. századtól találunk feljegyzéseket a magyar területeken játszó cigányzenészekről, jelentőségük növekedése azonban a 18. század végére tehető, amikor „nagy számban alakuló cigányzenekarok a magyar nemzeti mozgalom kezdeményezésére jöttek létre”.⁴ Kapcsolatuk a magyarsággal a 19. századra megerősödött, hiszen nemcsak általánosan elismert zenészek és a nemzeti zene képviselői lettek, de az elvesztett szabadságharcot követően „zenéjük, amelynek nyilvános előadása tiltva volt, az elvesztett szabadságharc szimbólumává vált”.⁵

Nyelvi megformáltságában a szöveg új nyelvi regisztert teremt a cigánykarakterek beszédmódja által, mely különbözik az összes többi szereplő megszólalási módjaitól. Beck Zoltán az általa népszínmű-cigánynak nevezett kategóriával kapcsolatban megemlíti: „Cezúrahelyeken találkozunk vele, amikor figurájának vonásai nem dolgozódnak ki, mégis jelentős dramaturgiai változást hoz: megváltoztatja a szöveg addigi idő- vagy térszerkezetét, többnyelvűvé teszi a drámát, a műfajkeveredésnek nyit teret, vagy új kulisszát teremt”.⁶ Beck állítását jól példázzák *A falu rossza* cigányzenészei is. Olyan dramaturgiai szerepük van, mely a színmű cselekményében nagy jelentőséggel bír, nem csupán epizódkomikus zsáneralakokként jelennek meg. Tóth Ede népszínművében megfigyelhető az is, hogy nem kizárólag a cigányok idegen akcentusa, de a romanizációhoz társítható szavak is szerepelnek szövegében. Ennek következtében megszólalásaik új nyelvi regisztert adnak.

CIMBALMOS Azs a kosár „valami” nagyon fúrja azs agyamat. (...) Azért, mert kidobolták?... jaj, te bibast, de buta vagy! His ezst a madarak hordták erre a fára, ebbe a fészekbe. (...) (*magában*) Jaj, jaj! mért nem sillyedhetek el! (*Kezével alattomban lökdösi a másikat.*) Devla; devla! minek mutattad azst a valamit?!

A színmű szövegében az alábbi szavak jelennek meg a muzsikuskigányok beszédmódjában: ákácsfán, azs, azst, azstán, búrit, ehhezs, esz, ezen, ezst, fekidtünk, ficskándozzsék, figurázzs, his, hozstuk, húzssunk, izsibe, kerils, má, megfigurázslak, mét, nekink, nemzetes, nese, nézsd, nyúls, ostozsunk, seretnéd, sillyedhetek, sólő, tetsett. Ezekon kívül egy-egy romanizációhoz társítható szóval is találkozhatunk: bibast (=szerencsétlen), Devla (=Isten), more (=hé, te cigány!). Ebben a felsorolásban is megfigyelhető, hogy az idegenséget nem csupán a másik nyelvhez köthető szavakkal, de egyfajta akcentust, tájszólást imitáló írásmóddal is érzékelteti Tóth Ede.

A dráma a Nemzeti Színház népszínműpályázatára íródik 1874-ben. A pályázatra 25 pályamű érkezik be – külön érdekesség, hogy ezek között szerepel egy *Czigányleány* című

³ Fleischmann Gyula: *A cigány a magyar irodalomban*. Budapest, Élet Irodalmi és Nyomdai Rt., 1912, 35.

⁴ Kovalcsik Katalin: A cigány zenekultúra tegnap és ma. In: uő. et. al.: *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*, Budapest. IFA – OM – ELTE, 2001, 442.

⁵ Uo., 443.

⁶ Beck Zoltán: *A romológia írása. Egy elbeszélhető romológia felé*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem – doktori disszertáció, 2009, 163.

⁷ Tóth Ede: *A falu rossza*. In: uő.: *Válogatott munkái*, Budapest, Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai), 1902, 51–52.

mű is. Az augusztus 16-ig⁸ beérkező művek közül szeptember végén dönt a bírálóbizottság (elnök: Szigligeti Ede, tagok: Feleki Miklós, Gyulai Pál, Szigeti József és Vadnai Károly), október elején pedig már ki is hirdetik az eredményt. A díjat, a 100 aranyat *A falu rossza* nyeri – ezen kívül még két művet emelnek ki előadásra méltónak: „Ezeknek jelíges levelei igazolás esetén feltétlenül megtartattak, a többi jelíges levél pedig a bizottság jelenlétében elégettetett.”⁹ A győztes népszínmű borítékát felbontva Tóth Ede neve kerül napvilágra, akiről nemcsak az derül ki, hogy színészként tevékenykedett eddig – a pályázat idején a Tolna megyei Tamásiban játszik Kétszeri József társulatában¹⁰ –, de már több darabját színre vitték különféle vidéki társulatok. Ezekről azonban a korabeli sajtóból kiderül, hogy nem arattak nagy sikert. A *Magyar Polgár* szerint például „két darabjával már ismeretes a közönség előtt – nem legelőnyösebben az igaz”,¹¹ valamint „azt mondják hogy a legujabb datum szerint mindenesetre jobb író, mint színész”.¹²

A pályázat nyertesének kihirdetését követően szintén több forrás bizonyítja, hogy a beküldött népszínmű változtatásokon esik át a megjelenés, illetve a színrevitel előtt, ám hogy mik voltak ezek a változtatások, nem derül ki a hírekből. A *Fővárosi Lapok* szerint „jelentékeny módosításokat kell tenni a siker érdekében”,¹³ a *Reform* szerint pedig „némi- leg átjavitva fog adatni a nemzeti színpadon”.¹⁴ 1874. november elején már arról olvashatunk, hogy a szerepeket kiosztották, és következő hó végén már bemutató lesz,¹⁵ melyet később több forrás is januárra, a következő év első bemutatójaként emleget.¹⁶ Karácsonykor már a nyomtatásban megjelent népszínműről olvashatunk, mely elsőként Pfeifer Ferdinánd kiadásában jelenik meg *A nemzeti színház könyvtára* 72-ik köteteként (40 krajcáros áron).¹⁷ Az ősbemutató évében már a népszínmű fordításának tervéről is hírt adnak, ezek szerint egy finn tanár, Almberg Antal fordítja a szöveget, és terv szerint a következő évadban be is mutatják Helsingforsban.¹⁸

A falu rossza ősbemutatójára a következő év, tehát 1875. január 15-én a Nemzeti Színház színpadán kerül sor. Az előadást három felvonásban játsszák, összesen három és fél órán keresztül. A bemutató telházazzal, nagy sikerrel zajlik: „helylyel-közzel az összes közönség valódi frenetikus tapsviharban tört ki. S minden felvonás, sőt változás után 3-4-szer, összesen mintegy 15-ször lehető legzajosabban hívták ki a szerzőt”.¹⁹ A bemutatót követő napokban már a vidéki megrendelésekről is olvashatunk. Tóth Ede 1876 februárjában bekövetkező korai haláláig az előadást színre vitték Marosvásárhelyen, Kecskeméten, Kolozsvárott, Brassóban, Egerben, Békéscsabán, Léván, Pápán, valamint Hódmezővásárhelyen is.²⁰ Tehát rövid időn belül országszerte ismert és népszerű darabról beszélhetünk.

⁸ n. n.: Népszínműi pályázat. *Reform*, 6/225, (1874. 08. 18.), o. n.

⁹ Szigligeti Ede: Jelentés a népszínműi pályázatról, *Budapesti Közlöny*, 8/224, (1874. 10. 02.), 1803. (Itt és a továbbiakban a 19. századi lapokban megjelent szövegek írásmódját veszem át. Azokat változtatás és egységesítés nélkül idézem.)

¹⁰ n. n.: c. n., *Fővárosi Lapok*, 11/225 (1874. 10. 03.), 981.

¹¹ n. n.: c. n., Kolozsvár, *Magyar Polgár*, 8/224 (1874. 10. 03.), o. n.

¹² n. n.: c. n., Kolozsvár, *Magyar Polgár*, 8/225 (1874. 10. 04.), o. n.

¹³ n. n.: c. n., *Fővárosi Lapok*, 11/225 (1874. 10. 03.), 981.

¹⁴ n. n.: c. n., *Reform*, 6/345 (1874. 12. 16.), o. n.

¹⁵ n. n.: A színház köréből. *Reform*, 6/300 (1874. 11. 01.), o. n.

¹⁶ n. n.: c. n., Kolozsvár, *Magyar Polgár*, 8/279 (1874. 01. 06.), o. n.; n. n.: A színház köréből. *Reform*, 6/333 (1874. 12. 04.), o. n.

¹⁷ n. n.: c. n., *Budapesti Közlöny*, 8/296 (1874. 12. 24.), 2370.

¹⁸ n. n.: c. n., *Magyarország és a Nagyvilág*, 11/28 (1875. 07. 11.), 344.

¹⁹ n. n.: c. n., *Budapesti Közlöny*, 9/13 (1875. 01. 17.), 345.

²⁰ Ezek közül egyik előadást sem jelzi az OSZMI adattára; csupán az ősbemutató időpontja és helyszíne van feltüntetve.

Már a Nemzeti Színház-beli premierről szóló első kritikában találkozhatunk az egyik cigánykaraktert játszó színész kiemelésével: „Vizváry (Czene),²¹ Szathmáryné (Csapóné) kitűnően adták kis szerepeiket”.²² Bár ez a megjegyzés kifejtetlen és rövid, mégis jelentőséggel bír, hiszen a kritika szempontjából általános gyakorlat nem meglátni, említésre sem méltatni a cigánykaraktereket. Így ezek a rövid megjegyzések is relevánsak, mivel kitérnek belőlük, hogy a kor kritikusai mégis jelentőséget tulajdonítanak a cigánykaraktereknek. A Nemzetiben tartott premierről szóló kritikához hasonló említéssel találkozhatunk a székesfehérvári előadással kapcsolatban: „Kőmives és Tóth Soma igen jól betölték szerepüket s mint cigányok többször – kacaját idéztek elő.”²³ Kecskeméten a színlapon is nevesített cigánykaraktereket Völgyi György, Völgyi Gyula, illetve egy néven nem nevezett színész játssza. Itt az előadás Völgyi György jutalomjátékaul került színre 1875. február 18-án. A helyi lap kritikája szerint:

A jutalmazandó csekély szerepében egészen helyén volt, sőt elmondhatjuk, hogy a népszínművek azon három prototyp alakja közül csupán ő volt minden ízében cigány. Völgyi Gyula legalább kinézésre valószínű zsidó, míg a harmadik olyan cseh klarinétos volt, mint a parancsolat, mintha egyenesen Csaszauból szalajtották volna az eszemadtát.²⁴

Már a kor kritikusai is megállapítják, hogy zsáneralakokról beszélhetünk a cigánykarakterek kapcsán. Prototipikus karakterekről van szó, akiknek nem is kell, hogy egyéni vonásaik legyenek, hiszen a prototípusnak való megfelelés a céljuk. Ezzel a meglátással találkozhatunk Fleischmann Gyula 1912-es, *A cigány a magyar irodalomban* című írásában is, mely a drámában megjelenő cigányalakokat vizsgáló első mű. Ebben két nagy csoportra osztja a magyar irodalomban megjelenő cigányalakokat. Szerinte beszélhetünk idegen hatásra született karakterekről és „igazi magyar cigány”²⁵ alakokról. Az utóbbi az, amit ő nagyra tart és találó ábrázolásnak vél. Jellemzésében ezek az alakok mindig humorosak, gyávák és buták, de furfangosak, valamint jellemző rájuk a hazugság, de eközben is szeretetre méltók maradnak.²⁶ Ezek közé az ábrázolások közé sorolja Tóth Ede népszínművét is.

Szintén a Kecskeméten játszott előadás kapcsán a helyi laptól tudhatunk meg információt a népszínmű zenészeiről. Itt a második előadás alkalmával a zenei kíséretet a színpad mögé helyezte át a színház rendezőse: „A zenekíséret is sokkal összevágóbb volt, ezt különösen elősegíté a rendezőség azon tapintatos eljárása, hogy a zenészeket a színpad mögé helyezé el s így, főképen azon dalok, melyeknek éneklése a színpadon kívül kezdődik, szépen sikerültek.”²⁷ A *Békés* című lapban Csaby társulatának március 19-i előadásáról szóló rövid kritikában olvashatjuk, hogy „Czene cigányt Mártonfi igen ügyesen alakítá”.²⁸ Szintén a *Békés*hez köthető az első kifejezetten negatív, bár nem megindokolt, így kifejtetlensége által nehezen elemezhető kritika: a mellékszereplőket mind jól alakított-

²¹ A Czenét játszó Vizváry Gyula 1873-ban került a Nemzeti Színház társulatába, és a Nemzeti történetét feldolgozó kötet szerint „tragikomikus árnyalatú szerepek sikeres alakítója” volt. – Székely György: Az aranykor és árnyéka. In: Hofer Miklós – Kerényi Ferenc – Magyar Bálint – Mályuszné Császár Edit – Székely György – Vámos László: *A Nemzeti Színház 150 éve*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1987, 61.

²² Uo., 345.

²³ n. n.: Színház, Székesfehérvár, *Székesfehérvár*, 5/11 (1875. 02. 06.), 48.

²⁴ Névtelen: c. n., Kecskemét, *Kecskemét*, 3/8 (1875. 02. 21.), o. n.

²⁵ Fleischmann, i. m., 14.

²⁶ Uo., 11.

²⁷ n. n.: c. n., Kecskemét, *Kecskemét*, 3/9 (1875. 02. 28.), o. n.

²⁸ n. n.: c. n., Gyula, *Békés*, 4/13 (1875. 03. 28.), o. n.

ták „a cigányok – Mátyási és Halász – kivételével, kik különben hálás szerepök betöltésére hivatlanok”. A megjegyzésből azonban kiolvasható, hogy a karaktereket hálás szerepeknek tartja a kritikus.²⁹ Az 1875. októberi, kecskeméti előadás kapcsán egy, a téma szempontjából fontos megjegyzéssel találkozhatunk: az előadás „szaggatottságát pedig a kellenél több cigány megjelenése [növelte]; rossz szerepbeosztás is történt, csupán azért, hogy Hegedűs hegedülni tud, habár meglehetősen kezdetlegességgel; Czenét Rajznak kellett volna játszania”.³⁰ Ebből a rövid megjegyzésből nemcsak az derül ki, hogy a cigányokat dramaturgiaiailag feleslegesen soknak ítéli a kritikus a megjelenések mennyiségét illetően, de az is, hogy a színrevitelnek ebben az esetben igénye volt arra, hogy a muzsikuszerepébe zenélni tudó színészt állítson. Az, hogy ez egyedi eset-e, vagy általános igény, a többi előadás recepciójából nem derül ki. Nem tudhatjuk e rövid írások alapján, hogy a muzsikuszerepet játszó színész zenél-e a színpadon. Nem derül ki, hogy az előadás zenészei hol helyezkednek el, hogy ők játszanak-e a színészek helyett, vagy esetleg ők is fellépnek a színpadra néma szereplőkként.

A Nemzeti Színház aranykorának kezdetekor „a legszélesebb közönségvonzást az új népszínmű, *A falu rossza* éri el, első hét előadásából hat a színház legmagasabb bevételeit hozza”.³¹ A korabeli sajtóból arról is értesülhetünk, hogy a szerző milyen bérezésben részesült: „A »Falu rossza« első három előadása után szerzői tantiém fejében a nemzeti színháztól 911 forintot meghaladó összeget kapott és pedig az első előadás után 275, a második után 327 forintot, a harmadik előadás után 300 forintot fölül. Örülünk, hogy az anyagi siker ellen sem lehet a szerzőnek panasza.”³²

A Nemzeti Színház gazdasági okokból gyakran játssza *A falu rosszát* a bemutatót követően is, ám ezt a kritikusok nem nézik jó szemmel, hiszen újdonság helyett egy már bemutatott előadást ismételték.³³ A népszínmű bemutatójának éve váltást jelent a Nemzeti Színház életében, hiszen ebben az évben, 1875. október 15-én, hozzávetőlegesen *A falu rossza* bemutatója után fél évvel nyílik meg a Népszínház, mely „szerződésileg átveszi a Nemzeti repertoárjából a népszínművet és operettet”.³⁴ Így kerül át *A falu rossza* is a Népszínház repertoárjába, ahol 1875 novemberében viszik először színre,³⁵ 1876 márciusáig pedig összesen tizenháromszor játsszák.³⁶

A népszínmű bemutatóját egy évvel követte Tóth Ede halála. A szerzőnek ekkor már másik, *A kintornás család* című darabját is sikerrel játszotta a Népszínház, de *A falu rossza* az, melyet még az emlékezésekben is nagy szavakkal illetnek:

A népélet igazi rajza, néhány alak eredeti érdekessége, a kellem, mely a mi színirodalmunkban oly ritka vonás, s mely e műben még egy lopogató vén bakter, egy a falutól elítélt fiatal asszony s cigány epizód-alakok színezésében is nyilvánult, az erőteljes, magyaros nyelv s az egész műnek idilli, egészséges falusi levegője oly hatással voltak a közönségre, hogy azontúl ezé az új darabé lett majd minden vásárnap, sőt kivételesen egy pár pénteknap is. Sohasem adhatták úgy, hogy a nézőtér tömve ne lett volna.³⁷

²⁹ n. n.: c. n., Gyula, *Békés*, 4/32 (1875. 08. 08.), o. n.

³⁰ Titok: c. n., Kecskemét, *Kecskeméti Lapok*, 8/44 (1875. 10. 31.), o. n.

³¹ Székely György, i. m., 63.

³² n. n.: c. n., *Magyarország és a Nagyvilág*, 11/5 (1875. 01. 31.), 59.

³³ Bővebben lásd: Visi Imre: Irodalom és művészet. *A Hon*, 13/50 (1875. 03. 03.), o. n.

³⁴ Székely György, i. m., 58–59.

³⁵ n. n.: c. n., *Pesti Napló*, 26/266 (1875. 11. 20.), o. n.

³⁶ n. n.: Népszínházi statisztika, *Divat – Nefejejts*, 2/7 (1876. 03. 05.), 80.

³⁷ K.: Tóth Ede (Szül. 1844 okt. 14-én, meghalt 1876 febr. 26.). *Fővárosi Lapok*, 13/48 (1876. 02. 29.), 224.

A falu rossza hatástörténete rapszodikus ismertséget mutat. A színpadi megjelenítések esetében a cigánykaraktereket többször is részlegesen vagy teljesen kihagyják. Tehát míg Tóth Ede kiemeli a cigányalakokat, dramaturgiai jelentőséget és szöveget ad nekik, addig a későbbi megjelenítések általában kihúzzák ezeket a sztereotipikusnak tekinthető karaktereket, esetleg visszaminősítik őket a csupán muzsikát szolgáltató cigányzenészekké. Így tesz például Örkény István is, aki 1965-ben dolgozza át Tóth Ede népszínművét. Itt nem ad szöveget a cigánykarakterek szájába, zenész szerepüket azonban megtartja: „Erre csönd lesz. Feledi int a cigánynak. A cigány ráhúzza a csárdást. Nagy kurjongatás, éneklés. (...) A cigány és a násznép énekelve a házba vonul.”³⁸ Így itt újfent azzal a cigányreprezentációval találkozhatunk, mely a 19. században a leghagyományosabbnak tekinthető. Muzsikus, aki saját névvel nem rendelkezik, zenéje azonban kiemelt szerepet kap. Amellett mulatnak, vallanak szerelmet és búsulnak az őket körülvevő és őket alkalmazó nem-cigányok.

Így tesz a cigánybandával Mohácsi János egyik rendezése is, melyet a szombathelyi Weöres Sándor Színház színpadán visz színre 2016-ban.³⁹ Itt egyetlen szöveghellyel találkozunk az egész előadás során, amely a cigányokra vonatkozik:

GÖNDÖR Fülede n ülsz, cigány?

PAP Fiam, Isten előtt mindenki egyenlő. A cigányok is egyenlők... meg az emberek is egyenlők.

Ez a szöveghely viszont ugyanazt a befogadói mechanizmust indítja be, mint a 19. századi cigányreprezentáció: a komikumot. A többségi társadalom nézőpontjának nevetséges-tételét állítja a szöveg és az előadás a középpontba ahelyett, hogy a cigány mint komikus karakter sztereotípiája kerülne előtérbe.

³⁸ Tóth Ede – Örkény István: *A falu rossza*. In: Örkény István: *Drámák 3*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982, 278.

³⁹ Mohácsi János háromszor rendezte meg eddig *A falu rosszát*: 2010-ben Kaposváron a Csiky Gergely Színházban, 2016-ban Szombathelyen a Weöres Sándor Színházban, illetve 2022-ben a Miskolci Nemzeti Színházban.